

Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К.

**КЫРГЫЗСТАНДА АЗЫК-ТҮЛҮК ТОВАРЛАРЫ МЕНЕН КАМСЫЗ КЫЛУУНУН
УЧУРДАГЫ АБАЛЫН ТАЛДОО**

Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К.

**АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫМИ ТОВАРАМИ В КЫРГЫЗСТАНЕ**

T.T. Omoshev, D.K. Sulaimanova

**THE ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF PROVIDING WITH FOOD PRODUCTS
IN KYRGYZSTAN**

УДК: 338.439.63

Бул макалада Кыргызстанда азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин баалоо маселеси каралган. Ошондой эле айыл чарба продукцияларынын негизги түрлөрүнүн өндүрүлүшү жана алардын тиешелүү өсүү темптери талданган. Кыргызстанда калктын адам башына тамак-аш азыктарын керектөө боюнча да талдоо жүргүзүлгөн.

Негизги сөздөр: азык-түлүк, коопсуздук, талдоо, өсүмдүк өстүрүүчүлүк, айыл чарба, продукция.

В этой статье рассмотрены вопросы оценки уровня продовольственной безопасности в Кыргызстане. А также анализ производства основных видов продукции сельского хозяйства и их соответствующие темпы роста. Анализированы данные потребления основных продуктов питания на душу населения в Кыргызстане.

Ключевые слова: продовольствие, безопасность, анализ, растениеводство, сельское хозяйство, продукция.

In this article questions of assessment of level of food security in Kyrgyzstan are considered. And also production analysis of main types of products of agricultural industry and their corresponding growth rates. Data of consumption of main products of food per capita in Kyrgyzstan are analyzed.

Key words: food, safety, analysis, crop production, agricultural industry, products.

Азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуучу жагдайлар, тамак-аш азыктарын ата-мекендик өндүрүүнүн көлөмү жана туруктуу өсүүсү болуп саналат. Өндүрүштүн көлөмүнө жана туруктуулугуна айыл чарбасынын натыйжалуулугу, продукцияларга болгон күтүлүп жаткан суроо-талап жана айыл чарба өндүрүшүн мамлекет тарабынан колдоонун деңгээли маанилүү таасирин берет.

Азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин баалоо үчүн өсүмдүк өстүрүүнүн базалык тамак-аш азыктарынын катарына төмөнкү алты түрү киргизилген: нан жана нан азыктары, картошка, мөмө-жемиштер, жашылча жана бакча өсүмдүктөрү, кант, өсүмдүк майы [7].

Таблица 1.- Калктын адам башына айыл чарба продукцияларынын негизги түрлөрүнүн өндүрүлүшү жана алардын тиешелүү өсүү темптери (кг, даана/жыл)

Азыктардын аталышы/өсүү темпи	2010	2011	2012	2013	2014
Эт (союлгандан кийинки салмакта)	36,2	36,2	35,9	34,0	36,3
Өсүү темпи, %	100	100	99,2	94,7	10,8
Сүт	261,9	258,2	258,2	257,7	259,0
Өсүү темпи, %	123,5	98,6	98,6	99,8	100,5
Жумуртка	71,8	74,7	78,1	77,3	79,9
Өсүү темпи, %	99,7	104,0	104,6	98,6	103,8
Дан (толукталып иштетилгенден кийинки салмакта)	305,0	300,5	268,7	331,8	259,1
Өсүү темпи, %	81,2	98,3	89,4	128,0	78,0
Картошка	257,9	262,0	245,3	243,7	236,7
Өсүү темпи, %	94,9	101,6	93,6	99,3	97,1
Жашылча жана бакча өсүмдүктөрү	156,4	156,1	161,8	161,3	164,8
Өсүү темпи, %	96,1	99,8	100,6	99,7	102,2
Мөмө жемиштер	37,2	40,9	41,6	42,7	42,5
Өсүү темпи, %	123,6	109,9	101,7	102,6	99,5

Булагы: Кыргызстан цифраларда, 2010-2014 // Жылдык басылма, Бишкек, 2015 автор тарабынан түзүлдү.

Кыргызстан он негизги тамак-аш азыктарынан бешөө боюнча медициналык ченемдерге жооп берет (нан жана нан азыктары, картошка, жашылча жана бакча өсүмдүктөрү, өсүмдүк майы, сүт жана сүт азыктары), ал эми калган беш түрү боюнча өздүк өндүрүш менен өзүн-өзү камсыз кыла албайт (мөмө-жемиштер, эт жана эт азыктары, жумуртка, кант жана кондитердик азыктар, балык жана балык азыктары) (таблица 2).

Таблица 2. - Кыргызстанда негизги тамак-аш азыктарын калктын адам башына керектөөсү

№	Негизги тамак-аш азыктары кг, даана/жыл	мед.ченем	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1	Нан жана нан азыктары (нан, макарон азыктары, ун, акшак жана буурчак) данга айландырып эсептегенде	115,34	133,7	135,6	134,9	134,2	134,7	138,1
2	Картошка	98,55	98,4	97,2	98,5	98,4	98,5	98,5
3	Жашылча жана бакча өсүмдүктөрү	114,25	151	150	150	149,4	149	150
4	Мөмө-жемиш	123,74	30,1	30	28,8	23,9	26,8	29,1
5	Кант жана кондитердик азыктар	25,55	21,3	21,3	21,4	20	21	19,7
6	Өсүмдүк майы	9,13	7,9	12	11,8	10,8	12,5	12,7
7	Эт жана эт азыктары (этке айландырып эсептегенде)	61,3	39	39	38,7	36,9	33,8	34,6
8	Сүт, сүт азыктары (сүткө айландырып эсептегенде)	200	212	212	213	211,5	215	215,6
9	Жумуртка	182,5	79	79	82,2	80,8	83	81,7
10	Балык жана балык азыктары	9,1	1,4	1,5	1,9	1,9	1,9	1,9

Булагы: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2010-2014 // Жылдык басылма, Бишкек, 2015, автор тарабынан түзүлдү.

Таблицада көрүнүп тургандай, Кыргызстан өзүн-өзү тамак-аш продукциясынын ушул түрлөрү менен жетишээрлик камсыздай албайт.

Калкты сапаттуу тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу, мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугун колдоо максатында, айлана-чөйрөгө жана экологияга зыян келтирбей, өндүрүштүн социалдык жана экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу болуп эсептелет [9].

Азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу контекстинде агрардык сектордун өнүгүүсү көптөгөн көйгөйлөр менен коштолот:

-транзакциялык чыгымдардын жогору болушунун себебинен ички рынокто продукцияны сатуудагы көптөгөн татаалдыктар;

-айдалуучу эгиндердин түзүмүн аныктоо үчүн айыл чарба продукцияларынын рыногу, дүйнөлүк баалардын тенденциялары жөнүндөгү божомолдук маалыматтын жетишсиздиги, мунун себебинен фермерлер эмне кылаарын билбестен, өздөрүнүн тобокелчилиги менен тигил же бул өсүмдүктү айдап жатышат;

-кирешеси көбүрөөк болгон техникалык өсүмдүктөр, жашылча жемиштер жалпы айдоо аянтынын көлөмүндө жер иштетүүнүн экстенсивдүүлүгүн көрсөтүү менен анча чоң эмес үлүштү ээлешет;

-эгиндердин түзүмү, агромаданиятын деңгээли диверсификациялоону жакшыртууга муктаж;

-азык-түлүктү экспорттоого ата-мекендик айыл чарба продукциясынын жана аны кайра иштетүүнүн сертификациясы эл аралык стандарттарга ылайык келбей жатканы тоскоол болууда.

Өсүмдүк өстүрүүнүн дүн өндүрүлүшү 2014-жылда 98354,4 млн. сомду түздү, же бүткүл айыл чарба өндүрүшүнүн 50,6% на барабар [4].

Азык-түлүк коопсуздугун оптималдаштыруу максатында айыл чарба өндүрүшүн интенсификациялоо механизмдин колдонуу зарыл. Бул айыл чарба өндүрүшү үчүн товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмүн жана сапатын көбөйтүүгө, илимий техникалык прогрестин жетишкендиктерин кеңири пайдаланууга, өндүрүштүн өзүн уюштурууну өркүндөтүүгө кол кабыш кылуусуна мүмкүндүк берет.

Айыл чарба өндүрүшүн мамлекеттик колдоонун алкагында негизги таасир өндүрүштүн төмөнкү негизги жагдайларына багытталуусу керек:

- ички сугат тармагын өз ичине камтыган ирригациялык тутум;
- өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды коргоо;
- үрөөн өндүрүү жана асыл тукум мал чарбасын өнүктүрүү;
- кайра өндүрүүнүн продукцияларын өндүрүүнүн көлөмүн өстүрүү;
- өндүрүш жараянынын каржылык туруктуулугу.

Айыл чарбасынын дүн продукциясынын түзүмүндө өсүмдүк өстүрүү биринчи орунда туруу менен республиканын бардык аймактарында приоритеттүү тармак боюнча калууда. Эгин аянттарынын түзүмүндө дан эгиндери 2014-жылы 55,7% ды түздү. 2013-жылда дан өндүрүү 1813 миң тоннаны түздү, ал эми 2014-жылы бул өндүрүштүн көлөмү азайып, 1445,9 миң тоннаны түздү. Буудай 2013-жылда 819,4 миң тонна өндүрүлгөн болсо, 2014-жылда ал 30% га аз болду.

2010-2014-жылдар аралыгында ар жылкы дүн продукциянын өсүү темпи тиешелүү түрдө 77%; 98,3%; 67,6%; 151,6%; 70% га барабар болду, мындан буудайды дүн продукциясы бир калыпта эмес өзгөргөндүгү көрүнүп турат.

Калктын адам башына нан жана нан азыктарын керектөө 2010-2014-жылдар аралыгында орто эсепте 134 кг ды түздү, б.а. республикада нан жана нан азыктары боюнча камсыздалуу медициналык ченемдерге жооп берет.

Картошка республиканын бардык аймактарында өстүрүлөт. 2014-жылы эгин аянттарынын түзүмү 78,9 миң гектар болуп, 2013-жылга салыштырмалуу 2% га азайды, бирок республиканын калкы картошка менен толук түрдө өздүк өндүрүштүн эсебинен камсыз болушат, өзүнөн ашканы Казакстан, Өзбекстан жана башка мамлекеттерге экспорттолот.

Кант кызылчасы негизинен Чүй областында, андан сырткары Талас областында өстүрүлөт. Республика боюнча 2010-2014-жылдар аралыгында тиешелүү түрдө 139,2; 158,8; 101,9; 195,4; 173,6 миң тонна өндүрүлгөн. Мунун ичинен 8% дан 10% га

чейинкисин Талас областы берет. 2014-жылдагы кант кызылчасынын эгин аянты 7,3 миң гектар болуп, 2013-жылга салыштырмалуу 1,4 миң гектарга көп болду. 2014-жылда Талас областында кант кызылчасы өндүрүлгөн жок [4].

Республиканын жана анын областтарынын кант кызылча эгүүчүлөрүнүн негизги милдети болуп түшүмдүүлүгүн көбөйтүүнүн эсебинен кант кызылчасын өндүрүүнү көбөйтүү жана турукташтыруу саналат. Буга жетишүү үчүн жергиликтүү шарттарга карата бул өсүмдүктү карап багуунун жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу жана пайдаланылып жаткан ыкмаларын өркүндөтүү, аларды кызылча өстүрүүчү чарбалардын тажрыйбасына кеңири жайылтуу керек. Ушуга байланыштуу өз ичине минералдык жер семирткичтерди пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу, жерди иштетүүнүн жолдору, уруктарды эсебин алуунун жана эгүүнүн ченемдерин белгилөөнүн жаңы ыкмалары.

Ошондой эле пландаштырылган түшүмдү алууга багытталган кызылча эгиндерин механизациялык кароо боюнча кээ бир келечектүү ыкмаларды пайдалануу боюнча теориялык негиздөө маселелерин жана анык сунуштарды камтыган комплекстүү изилдөөлөрдү өткөрүү керек.

Мөмө-жемиштерди өндүрүүнүн көлөмү 2010-2014-жылдар аралыгында тиешелүү түрдө 193,1; 215,1; 222,7; 233,6; 237,0 миң тонна, ал эми өсүү темпи 96,3%; 11,4%; 103,5%; 104,9%; 101,4% болду.

Мөмө-жемиштердин өндүрүлүшү акыркы 5 жылда 193,1 миң тоннадан 237 миң тоннаны түздү. Бирок алардын дүң өндүрүү көлөмү ар бир жыл үчүн өтө айырмаланып турат. Кыргызстанда мөмө-жемиштин эң жогорку дүң түшүмү 2014-жылы болуп, 237 миң тоннаны түздү, ал эми эң төмөнкүсү 2010-жылда 193,1 миң тонна болгон [2].

Мөмө-жемиштердин түшүмүнүн төмөн болуусунун себептери:

-жалпы бактардын үлүшүндө 30 жылдан ашкан бактардын салыштырмалуу салмагынын жогорулугу (негизинен алма, жаңак ж.б.);

-эскирген сорттук курам;

-тармакты каржылоонун жоктугу ж.б.

Механизациянын төмөнкү деңгээли бактарды кароо жана түшүмдү жыйноо боюнча технологиялык амалдарды аткаруунун агротехникалык мөөнөттөрүнө, өндүрүлүп жаткан продукциянын сапатына жана баасына терс таасирин тийгизүүдө.

Мөмө-жемиштерди өндүрүүнүн бардык багыттары боюнча (жерди даярдоо, бакты тигүү, кароо, түшүмдү жыйноо, жыйноодон кийинки кайра иштетүү жана сактоо) механизациянын деңгээли көтөрүлмөйүнчө керектүү көлөмдөгү жогорку сапаттуу продукцияны алуу жана аны өндүрүүнүн өздүк баасын төмөндөтүү мүмкүн эместиги айкын экендиги чындык. Ошол эле учурда өсүмдүктөрдүн негизги түрлөрүн өндүрүүдө инновациялык технологияларды ишке ашыруу үчүн келечектүү машиналар жана жабдыктардын тутуму зарыл.

Экологиялык жактан коопсуз болгон мөмө-жемиштерди өндүрүүдө жерди туура жана өз убагында иштетүү түшүмдү жогорулоосуна гана алып келбестен, мөмө-жемиштердин даамдык сапаттарынын да жакшыруусуна түрткү болот [8].

Жерге фосфор менен калийди берүү мөмө-жемиштердин жетилүү жараянын тездетип гана калбастан, алардын курамында канттын көбөйүүсүн да шарттайт. Азоттук жер семирткичтер мөмө-жемиштердин жетилүүсүн кечендетип, канттын үлүшүн азайтат. Мөмө-жемиштердин туруктуу жана жогорку түшүмдүүлүгүнө жетишүү, ошондой эле алардын сапатын жогорулатуу үчүн сугатты туура жүргүзүү чоң мааниге ээ.

Мындай процедуралардан кийин мөмө-жемиштердин түшүмдүүлүгү жана жыйынтыгында аларды өндүрүүнүн дүң көлөмү да өсөт. Мунун натыйжасында мөмө-жемиштерди керектөөнүн медициналык ченемдерин өздүк өндүрүштүн эсебинен камсыз кылуу маселеси чечилет деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Алтухов А.И. Продовольственная безопасность страны: проблемы и возможные пути их решения // Экономика региона. Приложение к №2.- 2008.
2. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2010-2014. Жылдык чыгарылыш. // -Б., 2015.
3. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнө 20 жыл. Цифралар жана фактылар // -Б., 2011.
4. Кыргызстан цифраларда, 2010-2014. Статистикалык жыйнак // - Б., 2015. Сельское хозяйство Кыргызской Республики, 2010-2014 // Год. публ., -Б. 2015.
5. Маматурдиев Г.М., Кыбыраев А.О., Кенешбаева З.М. Устойчивое развитие агропромышленного комплекса Кыргызстана на основе интегрированных структур. Международное научное издание Современные фундаментальные и прикладные исследования. 2015. № Специальный выпуск. С. 60-66.
6. Маматурдиев Г.М., Турдубаев С.К., Давыдов И. У., Кадыров Ш.Г. Теоретико-методологические основы совершенствования экономического роста. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2015. №2-1. С. 183-187.
7. Программа продовольственной безопасности и питания в Кыргызской Республике на 2015-2017 годы (Утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 4 сентября 2015 года № 618).
8. Сулайманова Д.К. Кыргызстанда агроөнөржай комплекси өндүргөн азык-түлүктөрдү калктын адам башына керектөөсүн өркүндөтүү жолдору. Республиканский научно-теоретический журнал. "Известия ВУЗов Кыргызстана", №3, 2016, Б. 2016, стр. 51-55.
9. Сулайманова Д.К. Кыргызстанда азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин баалоо. Республиканский научно-теоретический журнал "Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана", №3, 2016, Б. 2016, стр. 91-93.
10. Уровень жизни населения Кыргызской Республики 2010-2014. Годовая публикация. // -Б., 2015.
11. Ушачев И.Г. «Стратегические направления обеспечения продовольственной безопасности России» // Продовольственная безопасность России материалы международной конференции (12-14 март 2002 г.) Москва. Информационный бюллетень, МИД, -2002.

Рецензент: к.э.н., доцент Раймкулова К.А.